

ÂRİF'İN KÜTAHYA ŞEHRENGİZİ

Ebubekir S. ŞAHİN*

Öz

Kütahyalı Ârif, bir mürettep divanı ve bir şehrengizi ile XVII. yüzyıl şairlerindedir. Ömrünün büyük kısmını Kütahya'da geçiren şair bazı kaynaklara göre birkaç şehirde kadılık yapmıştır. Ancak onun eserlerinde Kütahya dışında bir yerden söz edilmez. Ârif'ten bahseden ilk kaynaklarda onun şehrengizinden örnek beyitler aktarılmıştır. Ancak daha sonraki kaynaklarda onun şehrengiz yahut divanına değinilmez. Onun divanı, bu kaynaklarda Bursalı Ârif Ağa adlı başka bir şaire mal edilmiştir.

Bu makale, Ârif Divanı'nın tespit edilen ikinci bir nüshasını ve bu nüshada yer alan Kütahya Şehrengizi'ni tanıtmak amacıyla yazılmıştır. Müellifi tarafından görülüp kontrol edildiğini düşündüğümüz bu nüshada çok sayıda yeni şiir de eklenmiştir. Bu nüsha, şair Ârif ve Kütahya hakkında önemli bilgiler içermektedir.

Makalede önce Ârif'in, biyografik kaynaklardaki bilgiler ve divanından derlenen veriler ışığında hayatı ve edebî kişiliği ele alınmaktadır. Daha sonra divan nüshaları tanıtılmakta ve yeni bulunan nüshadaki 52 beyitlik şehrengiz metnine yer verilmektedir. Divanda bulunan ve Kütahya yöresindeki Yoncalı ve Ilıca'yı konu alan iki methiye de şehrengizi tamamlayıcı nitelikte olduklarından metnin sonuna eklenmiştir.

Anahtar Sözcükler: XVII. Yüzyıl Divan Edebiyatı, Ârif, Kütahya, Şehrengiz, Visâlizâde.

*Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

e-posta: essahin@ankara.edu.tr

Geliş/Received: Nisan/April 2018, Accepted/Kabul: Nisan/April 2018

THE KÜTAHYA ŞEHRENGİZ BY ARİF

Abstract

“Kütahyalı Arif”, meaning Arif from Kütahya, is a 17th century poet, who penned a Şehrengiz and a Divan. Spending a great portion of his life in Kütahya, Arif was also appointed as kadi (judge) to other cities. However, there is no mention of other cities in his works but Kütahya. Available earliest sources, which give reference to Arif, quote some of his exemplary couplets from his Şehrengiz. But sources dating to later periods refer neither to his Divan nor to his Şehrengiz. Moreover, some sources falsely attribute his Divan to another poet with the name of Bursalı Arif Agha.

This article has been written in order to introduce a recently discovered second copy of Arif's Divan, with a particular focus on his Şehrengiz on Kütahya present in this copy. The poet presumably read, controlled, and added new poems to this piece himself. The newly discovered manuscript comprises valuable information about Arif, the poet, and Kütahya.

The article first discusses the life story of Arif and his literary personality in the light of information obtained from biographic and prosopographic works as well as from his Divan. Later, the divan manuscripts are introduced and the text of the şehrengiz which is composed of 52 couplets in the recently discovered Divan copy is given. The two eulogies in the Divan which are about the Yoncalı and the İlica, two excursion area in the region of Kütahya, are added to the end of the text because of they are complementary to the şehrengiz.

Keywords: XVIIth Century Ottoman Poetry, Arif, Şehrengiz, Kütahya, Visalizade

Giriş

Türk edebiyatında XVI. yüzyıldan itibaren müstakil olarak görülmeye başlayan şehrengiz (şehir-âşûb) türü ve bu türde verilmiş eserler üzerine pek çok yayın yapılmış, kayıp eserler tespit edilmiş, bilinenler çeşitli vesilelerle yeniden ele alınıp değerlendirilmiş ve kayda değer bir yayın sayısı ortaya çıkmıştır.

Söz konusu literatür içinde şehrengizin tanımı, kapsamı, Türk ve Fars edebiyatlarındaki seyri, bu türde verilen eserlerde işlenen konunun edebî, ahlâkî, sosyolojik boyutları, Platon'dan Freud'a, tasavvuftan psikanalize, hakikatten mecaza geniş bir yelpazede tartışılmış olduğundan bu makalenin kapsamı, yeni tespit edilen *Kütahya Şehrengizi* ve onun şairi Kütahyalı Ârif ve divanı üzerine değerlendirmelerle sınırlı olacaktır.

Ancak burada konuyu ele alan ilk kaynakları ve toplu değerlendirme niteliğindeki çalışmaları zikretmek yerinde olacaktır. Türkiye’de şehrengizler hakkında yapılan ilk çalışma Mustafa İzzet Deliçay’ın mezuniyet tezidir (1936: 72-V s.). Bu ilk çalışmada 32 şehrengiz tespit edilmiştir. Daha sonra Agâh Sırrı Levend’in *Türk Edebiyatında Şehrengizler ve Şehrengizlerde İstanbul* adlı eseri sayıyı 44’e çıkarır (1958). Metin Akkuş’un yüksek lisans tezinde sayı 49’a çıkar (1987). 2007 yılında konuyla ilgili o güne kadar yapılan çalışmaları değerlendiren Barış Karacasu, konusu itibariyle şehrengiz türüne dahil edilebilecek 10 eserle birlikte Türk edebiyatında şehrengiz sayısını 78 olarak tespit etmiştir (2007). Fatih Tıgılı da aynı yıl bir şehrengiz bibliyografyası hazırlamıştır (2007). Konuyu Türk ve Fars edebiyatında karşılaştırmalı olarak ele alan Adnan Karaismailoğlu’nun makalesi de bu türün meşei konusunda tespitleriyle önemlidir (2001: 139-146)

Bu tespit çalışmalarından sonra da şehrengizler üzerine yayınlar devam etmiştir. Örneğin Lokman Turan’ın “Defterdâr-zâde Ahmed Cemâlî’nin Siroz Şehrengizi” (2011), Ülkü Çetinkaya’nın “Bir Kadın Şehrengizi: Azîzî’nin İstanbul Şehrengizi” (2014), Murat Öztürk’ün Maksadî’nin Yenice ve İştîp (İştîb) Şehrengizleri” (2014) ve Taner Gök tarafından hazırlanan “Beyânî’nin Sinop Şehrengizi” (2015), “Fakîrî’nin İstanbul Şehrengizi” (2016) ve “On Altıncı Asırda Bir Şehir Övgüsü: Budin” (2017) adlı makaleleri konuyla ilgili tespit ve değerlendirmelerin devam ettiğini gösteren kayda değer çalışmalardır.

Bir şehrengiz şairi olarak Ârif’in adını tezkirelerden ilk tespit eden çalışma Metin Akkuş’un yüksek lisans tezidir. Ârif, Feyzî (ö. ?) ve Tab’î’nin (ö. 1617) tezkirelerde şehrengiz yazarı olarak kaydedildiğini belirten Akkuş, bu şairlerin hangi şehirleri konu edindiğini belirtmez (1987: 43).

Hemen belirtmek gerekir ki Kütahya ve çevresi kültürü üzerine yapılan çalışmalarda varlığına dair tahminler yürütülen (Güler 1996: 280)¹ ancak metni ilk defa bu çalışmayla yayımlanan söz konusu şehrengiz, Kütahya’nın bilinen tek şehrengizidir. Yazıldığı dönem tezkirelerinde adı geçmesine rağmen bu güne kadar tespit edilememiş olan bu manzumenin şehrengiz

¹ Dr. Kadir Güler, XIX. yüzyılda yazılmış Kütahya methiyelerini incelediği makalesinde, tarih boyunca önemli bir kültür merkezi olmuş Kütahya için de şehrengiz yazılmış olması gerektiğini Evliya Çelebî’ye atıfla söylüyor. Zira Evliya Çelebî *Seyahatnâme*’de bu konuda şöyle söylüyor: “Ve âb [u] hevâsının letafetinden mahbûb u mahbubesine nihâyet yokdur. Gâyet çokdur kim anların hakkında niçe kasâid penc beyt ve şehrengizler etmişlerdür.”(2, 9. Kitap: 17) Güler bu kayıtlara rağmen böyle bir eserin bulunamadığına dikkati çekiyor.

literatürüne ve şairi Kütahyalı Ârif'in edebiyat tarihindeki yerinin belirlenmesine katkı sağlaması umulmaktadır.

Bu çalışmada önce şair Arif'in, biyografik kaynaklardaki bilgiler ve iki nüshasına ulaştığımız divanından derlenen veriler ışığında hayatı ve edebî kişiliği ele alınacak, daha sonra divan nüshaları kısaca tanıtılarak tarafımızdan tespit edilen nüshada bulunan⁵² beyitlik şehrengiz ile *Divan*'da bulunan şehrengizi tamamlayıcı nitelikteki 13 beyitlik Yoncalı methiyesi ve 7 beyitlik Ilıca gazeli metinlerine yer verilecektir².

Kütahyalı Ârif'in Hayatı

Hayatı hakkında devrin şuarâ tezkireleri ve Şeyhî Mehmed Efendi'nin *Vekâyi'u'l-Fudalâ* adlı *Şakâyık* zeylinde verilen bilgilerden hareketle XI./XVII.* asır şairlerinden olan Ârif Mehmed Efendi, şair Visâlî'nin (ö. 1057/1647) oğludur. Babasının görevi gereği bulunduğu Kütahya'ya nispetle anılması, şairin orada doğduğu yahut orada yetiştiği şeklinde yorumlanabilir.³

²Şehrengiz metinleri kısa mesnevîler biçiminde olduğundan genelde şairlerin divanları içerisinde yer alır. Ancak bu metinler, müstakil eserler olarak değerlendirilir ve şairin eserleri sayılırken divandan ayrı olarak zikredilirler. Dolayısıyla Kütahyalı Ârif'in *Divânı* içerisinde yer alan bu eseri ayrı olarak yayınlamayı uygun bulduk. Söz konusu divanın iki nüsha üzerinden oluşturulan tam ve “musahhah” metni sayın Doç. Dr. F. Hakan Özkan tarafından hazırlanmaktadır. *Divan*'daki Kütahya'ya dair diğer şiir metinlerini kullanmam hususunda lütufkâr davranan arkadaşım Hakan Bey'e teşekkür ediyorum.

* Bu makalede tarihler önce hicrî, sonra milâdî tarih biçiminde aralarına (/) işareti konularak yazılmış olup ayrıca “h.”, “m.” gibi kısaltmalar kullanılmamıştır.

³*Mucib Tezkiresi*'nde şair, “Kütahyalı Ârif Mehmed Çelebî'dür” biçiminde zikredilmektedir (Altun1997: 49) Şairin adını “Visâlî zâde” biçiminde kaydeden ilk kaynak *İstanbul Kütüphaneleri Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu*'dur (II: 374). Buradan hareketle şairin divanının bir nüshasını yayına hazırlayan Bekir Çınar, onun “Visâlîzade lakabıyla tanın”dığını söylemektedir (Çınar 2014: 7). Ancak şair hakkında birincil kaynaklarda böyle bir kullanıma rastlanmamaktadır. Babasının adı Visâlî olduğuna göre ona Visâlîzâde demek mümkün görülebilir ancak bu, çağdaşı tezkire yazarlarınca bile tanınmayan, divanı başka Âriflere atfedilen bir şaire asırlar sonra bir lâkap uydurmak olur. *Nisbe, lâkap, künye* gibi terimler yalnızca Osmanlı toplumunda değil, bütün İslâm coğrafyasında ayırt edici bir öneme sahip olduğundan kaynaklarda önemli şahıslar anılırken mutlaka bu sıfatları belirtilir. Örneğin, *Rızâ Tezkiresi*, Ârif'in çağdaşı olan Atâ'î maddesine şöyle başlıyor: “Nev'î-zâde Atâ'u'llâh Çelebî'dür” (Zavotçu 1993: 23). Konuyla ilgili en önemli başvuru kaynağı olan Müstakim-zâde Süleyman Sa'deddin Efendi'nin *Mecelletü'n-Nisâb*'ında “Ârif: Mağlasu Muhammed bin el-Vişâlî eş-şâ'ir” ifadesiyle Ârif'in

Şair hakkında bilgi veren en eski kaynak, *Rıza Tezkiresi*'dir. 1000-1050/1592-1640 yılları arası şairleri kapsayan bu tezkirede Ârif'in adı Ârif Mehmed Çelebî biçiminde geçer. Şairin Kütahyalı olduğu belirtildikten sonra, babası ve eğitimi hakkında bilgi verilen tezkirede, onun şiirinin benzersiz güzelliğine dikkat çekilir ancak bir mürettep divanı olduğuna değinilmez. Zira *Rızâ Tezkiresi*'nin te'lif tarihi olan 1050/1640 yılında şair hayattadır ve divanını henüz tertip etmemiştir (Zavotçu 1993: 20-21). Ancak bu tezkirede şairin divanından ve şehrengizinden alınan örnekler, onun şehrengizini 1640'tan önce yazmış olduğunu gösterir. *Rızâ Tezkiresi*'ndeki bu bilgi sonraki tezkirecileri de etkilemiş olmalı ki hiçbir kaynaktan onun mürettep bir divanı olduğundan söz edilmediği gibi, divanının da başka şairlere nispet edildiği görülür.

Şairi ve babası Visâlî'yi büyük bir saygıyla anan Rızâ'dan sonra ondan bahseden kaynak Güftî'nin (ö. 1188/1677) hezel ve hiciv dolu manzum şuarâ tezkiresi olan *Teşrifâtü's-Şu'arâ*'sıdır. Şairi ve eserini görmediği hâlde, tahkir edici ifadelerle anan Güftî'nin hakaretleri arasında, dikkatle bakılırsa onun müderris olduğuna ve Kütahya'da yaşadığına dair bilgilere ulaşılabılır. Güftî'nin Ârif'i bilmeden eleştirdiği, tezkiredeki on beş beyitlik hicivyesinin son beytinden açıkça anlaşılacaktır:

Böyledür didi râviyân-ı be-nâm

Galat-eş'âr 'Ârif-i güm-nâm (Yılmaz 2001: 176-177)

(Ünlü raviler, onun için şöyle dediler: Kötü şiir yazan, adı unutulmuş Ârif.)

Güftî'nin bu ifadeleri, belki de şairlerin en çok korktuğu hadisenin Ârif'in başına geldiğine işaret eder: Adı Mehmed olan şairin kullandığı mahlâs da adı kadar yaygın olduğundan başkalarıyla karıştırılmış, divanı başka Âriflere nispetle anılır olmuş, kendisi de "güm-nâm" olarak unutulmuştur (Erdoğan 2009: 55-81).

Şair hakkında bilgi bulunan bir diğer kaynak 1122/1710 yılında tertip edilen *Mucîb Tezkiresi*'dir. Rızâ tezkiresinin zeyli niteliğindeki eserde Rızâ'nın verdiği bilgileri tekrar eden Mucîb, (ö. 1139/1726) onun verdiği beyitlerden ayrı iki beyit daha kaydetmektedir (Altun 1997: 49). Bu fazla beyitlere bakarak Mucîb'in de Ârif'in, içinde şehrengiz bulunan divan nüshasını gördüğü söylenebilir.

mahlâs ve künyesi, "neşe'e min-Kutâhiyye" ibaresiyle de nisbesi veriliyor. Bu da şairin "Visâlî-zâde" olarak anılmadığını gösteriyor. (Müstakim-zâde 2000: vr 307b.)

Diğer tezkirelerden farklı olarak *Safâyî Tezkiresi* ve bunun bir özeti mahiyetindeki *Safvet Tezkiresi*'nde şair, Eskişehirli olarak gösterilmiştir. (Çapan 1999: 373; Güzel 2012: 402). Ancak iki tezkirede örnek verilen beyitlerin, Rızâ ve Mucîb'de Kütahyalı Ârif'e ait olarak kaydedilmiş olması, bir karışıklık olduğunu gösteriyor. Elde iki nüshası bulunan divan metninin, söz konusu tezkirelerdeki soruna çözüm getirdiğini söylemek mümkündür. Bu tezkirelerde verilen bütün örnek beyitlerin divanın her iki nüshasında da bulunuyor olması, yine nüshaların birindeki *Kütahya Şehrengizi* ve her iki nüshada yer alan Hıdırlık Çeşmesi için yazılan 1057 tarihli manzume şairin Kütahyalı olduğu bilgisini doğrulamaktadır⁴. Safâyî (ö. 1725), şair Ârif Mehmed'in ölüm tarihinden bahseden ilk tezkirecidir. Şairin 1068/1657'de vefat ettiğini söyleyen Safâyî, onun bazı beldelede kadılık yaptığını da kaydetmektedir (Çapan 1999).

İsmail Belîğ'in (ö. 1142/1729) *Nuhbetü'l-Âsâr* adlı eserinde Ârif mahlaslı dört şairden söz edilir. Ancak bunlar içerisinde Kütahyalı Ârif'in adı anılmaz. Buna rağmen elimizdeki divandan alınmış 17 beytin 1088/1677'de vefat ettiği belirtilen Bursalı şair, Beytül-mâl emîni-zâde Ârif Ağa'nın "divanından müntehab" olduğu belirtilir. Belîğ, bu şairin de adının Mehmed olduğunu kaydeder (Belîğ 1985: 311-313).

Belîğ'in çağdaşı Şeyhî Mehmed Efendi'nin (ö. 1143/1730) *Şakâyîku'n-Nu'mâniyye*'ye zeyl olarak yazdığı *Vekâyi'u'l-Fudalâ*'da ise Ârif'in "tabaka-i Sultân İbrâhîm şuarâsından Visâlî'nin" oğlu olduğu Kütahya'da zuhur ettiği ve Şeyhülislâm Yahyâ Efendi'den mülâzım olduktan sonra "bir tarîka sülûk" etmediği yani müderrislik yahut kadılık gibi bir yola başvurmadığı ve Safâyî'de belirtildiği gibi 1068/1657 tarihinde vefat ettiği belirtilmektedir (Şeyhi 1989: 680). Onun divan sahibi olduğundan söz edilmeyen eserde "bu beyt güftârındandır" denilerek şairin yalnızca bir beytine yer verilmiştir. Şeyhî Mehmed Efendi bir sonraki maddede "Ârif-i diğer" başlığıyla Belîğ'in tanıttığı Bursalı Ârif Ağa'ya yer vermekte ve bu şairin müretteb divanı olduğunu kaydetmektedir. Belîğ gibi Şeyhî'nin de, Ârif Ağa maddesinde örnek olarak verdiği on bir farklı şiirden toplam 20 beytin hepsi, elimizde bulunan Kütahyalı Ârif'in divanından alınmıştır. İki kaynaktaki beyitlerin ortak olmaması, her iki tezkirecinin de divanı şiirleri, gördükleri divandan doğrudan seçtiğini göstermektedir. Yine her iki kaynakta da Ârif Ağa'ya ait bir şehrengizden söz edilmemiş olması dikkat çekicidir. Bu iki kaynaktaki

⁴ Niğdeli dîvân şairleri üzerine çalışması bulunan Ali Tavşancıoğlu; şairin babası Visâlî, aslen Niğdeli olduğundan Ârif'i de Niğde şairleri arasında anmakta ve Safâyî'deki bu yanlışın, Eskişehirli ve 1688 yılında ölen bir başka Ârif adlı şairden kaynaklandığını ifade etmektedir. (2012: 83)

beyitler divan nüshaları ile karşılaştırıldığında kaynakların, bugün Süleymaniye Kütüphanesi Murad Molla koleksiyonunda bulunan nüshadan (MM) veya ona kaynaklık eden bir başka nüshadan istifade ettikleri anlaşılmaktadır. Ancak ilk defa bu yazıda tanıtılan ve içinde *Kütahya Şehrengizi*'nin de yer aldığı, bugün Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesinde bulunan nüshayı (DTCF) göremedikleri ortaya çıkmaktadır. Zira meselâ Belîğ'in Ârif Ağa maddesinde naklettiği

Nigāhı āfet ü müjgānı āfet ebruvān āfet

Muḥaşşal tîgi āfet tîri āfet hem kemān āfet (s. 312)

beytini barındıran gazel yalnızca MM nüshasında bulunmaktadır. Yine Belîğ'in MM nüshası ile aynı olan

Şol deñlü dil-şinās nigāhı ol āfetüñ

Her ne gelürse ḥātırā andan ḥaber virür (s. 312)

beytinin birinci mısraı, DTCF nüshasında “Nükte-şinās gonce-i şūhı şu deñlü kim” biçimindedir. Şeyhî'nin seçtiği beyitlerden

Ne lâzım rütbe-i 'irfāndan baḥş eylemek 'Ārif

Sūḥan mi 'yār-ı dānişdür görince ehl-i idrāke (s. 681)

beytinin ilk mısraı ise DTCF nüshasında “Ne lâzım rütbe-i 'irfānı ta'rif eylemek 'Ārif” şeklindedir. MM nüshasında “Tārīḥ-i Çeşme-i Hıdırlık” başlıklı şiir bulunmasına rağmen (yk. 46a) gördüğümüz kadarıyla Kütahya adını açıkça gösteren bir ibare bulunmamaktadır. DTCF nüshası 18a yaprağı kenarında bulunan “Berāy-ı Beşiktāşies-Seyyid Muḥammed Ağa der-Ḳudūm-i Kütāhiye” başlıklı şiir MM nüshasında yoktur. Yine DTCF 23a yaprağı kenarındaki “Berāy-ı Bāğçe-i 'Abdu'r-raḥmān Efendi Ebu'l-Ḳabūl el-Müftī bi-Kütāhiye” başlıklı tarih manzumesi de MM nüshasında yer almaz. Nüshada Kütahya adının geçtiği bu iki şiirin de derkenar edilmiş olması, bu şiirlerin divana sonradan eklendiğini gösterir. Ancak “Şehrengiz-i Kütāhiye” başlıklı metnin, nüshadaki yazı alanı içerisinde yer aldığı ve diğer şiirlerle aynı kaleminden çıktığı açıktır. Dolayısıyla bu divanın Kütahyalı Ârif'in eseri olduğu kuşkusuzdur.

Öte yandan, İsmail Belîğ'in, *Nuhbetü'l-Āsâr*'ı ile aynı tarihte tamamladığı (Çıpan 1992: 415-416) ve Bursa meşhurlarını tanıtan vefeyat türündeki *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân* adlı eserinin, bahsi geçen Bursalı Ârif Ağa maddesinde *Nuhbe*'deki şiirlerden farklı örneklere yer verdiği görülmektedir. Belîğ'in burada naklettiği kıt'a ve rubâîlerin hiçbirinin elimizdeki divan nüshalarında da bulunmaması müellifin Ârif mahlaslı iki

şairin divanlarını gördüğü halde karıştırmış olduğunu düşündürmektedir (Donuk 2016: 714-716).

Sicill-i Osmâni de şair hakkında yukarıda verilen bilgileri özetlemiş ve onun hangi tarikate mensup olduğunu belirtmeden derviş olduğunu kaydetmiştir.(Süreyya 1311: 264)*Sicil*'deki bu bilginin kaynağının *Rızâ* ve *Mucîb* tezkirelerindeki“Ârif Çelebi” ibaresi olduğu söylenebilir.

Son olarak *Tuhfe-i Nâilî* şairden bahseden bütün tezkirelerin ortak bilgilerini özetleyerek *Rızâ* ve *Safâyî*'de geçen iki beyti nakleder. Safâyî'nin şairi Eskişehirli olarak yazdığına da işaret eden yazar, Bursalı Ârif başlığında da yine önceki tezkirelerin Kütahyalı Ârif divanından aldığı üç beyti örnek olarak aktarır (Tuman, 2011.II: 602).

Şairin eğitimi konusunda tezkireler onun iyi bir eğitim aldığını, Şeyhülislâm Yahyâ'dan mülâzım olduğunu belirtirler. Rızâ ve Mucîb, onun mülâzemetten sonra yaptığı görevlerden bahsetmezken Safâyî, bazı beldelede kadılık yaptığını kaydeder. Güftî'nin “Vâridât-ı hayâle münisdür / Hâricî dâhilî müderrisdür” beyti ise onun hâriç ve dâhil medreselerinde müderrislik yaptığı şeklinde anlaşılmaya müsaittir. (Yılmaz 2001: 176)Şeyhî Mehmed Efendi ise onun “Şeyhülislâm Yahyâ Efendi'den mülâzemetle mesrûr olduktan sonra bir tarîka sülûk etmediğini” yani bir görev almadığını dile getirir.

Safâyî'den itibaren şairin ölümünden söz eden bütün kaynaklar aynı tarihte birleşir: 1068/1657. Ancak elimizde bulunan iki divan nüshasındaki tarih manzumeleri şairin daha uzun yaşadığına işaret etmektedir. Divanın MM nüshasında iki tarih kıt'ası yer alır. Bunlar Hıdırlık çeşmesinin yapım tarihi (1057/1647) ve divanın tertip tarihidir. Buna göre şair divanını “gonçe” kelimesinin karşılık geldiği hicrî 1058/1648'de tertip etmiştir. Bu nüshanın Salih bin Musli imzalı istinsah kaydındaki tarih de 10 Cemaziyelahir 1078/27 Kasım 1667'dir. Şair, divanını tertip ettiği yıldan on yıl sonra 1068/1657 yılında ölmüş olsa bile bu on yıl içerisinde mutlaka yazdığı başka şiirler de olmuştur. İşte divanın ilk kez bu makalede tanıtılan DTCF nüshası, şiir sayısı bakımından daha hacimli ve tarih olarak daha geç dönemleri kapsamı dolayısıyla şairin hayatına da ışık tutacak bilgiler vermektedir. Bu nüshada 1052/1642'den 1076/1665'e kadar olan dönemi kapsayan toplam 12 tarih manzumesi yer almaktadır. Divanda çoğunun başlığı bulunmadığından metinden hareketle yorumlayabildiğimiz bu şiirlerin, genellikle Kütahya'da yapılan, çeşme, kasır, cami gibi yapılar ile ilgili olduğu, yine bu imar ve inşa içerikli manzumeler arasında IV. Mehmed'in cülûsu hakkında (1058/1648) bir ve Şeyhülislâm Bahâ'î Efendi (ö. 1064/1654) ile Seyyid Mehmed adında bir gencin ölümleri için birer

vefat tarihi vardır. Bir istinsah kaydı bulunmayan nüshanın asıl metni güzel bir nesih hat ile yazılmış, kenara da başka kalemle şiirler eklenmiştir. Asıl metin, yani nesih hat ile çerçeve içerisine yazılan metin içerisindeki en geç tarih Seyyid Mehmed'in vefatını gösteren 1069/1658 senesidir. Bu da kaynakların, şairin ölüm tarihi olarak ittifakla kaydettiği tarihten bir yıl sonradır. Nüshanın sonuna eklenen gazellerin birinin başındaki “ve lenā li-muharririhī ‘Ārif el-ḥaḳīr” başlığı, nüshanın şair tarafından gözden geçirildiği ve zamanla yazılan şiirlerin bizzat şair tarafından eklendiği izlenimini vermektedir. Zira bir müstensihin, divanını istinsah ettiği şairi, başlıkta “el-ḥaḳīr” biçiminde nitelemesi pek uygun olmaz. Yine bazı yerlerde görülen tashihler DTCF nüshasının sonradan gözden geçirildiğini göstermektedir. Bu şiirin ta’lîk kırması yazı karakterinin diğer derkenâr şiirleri ile benzeştiği de söylenebilir. Ana metin içerisindeki 18a-b yaprağında yer alan

İrişdür mîve-i vaşluñ dil-i bîmāra bakḳālum

Yürekde kalmadı yağı olur bî-çāre bakḳālum

matla’lı gazelin, üzeri çizilerek iptal edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. MM nüshasında da bulunmayan bu şiir üzerindeki böylesi bir tasarruf da ancak müellife ait olmalıdır. Redifi dolayısıyla daha çok şehrengiz metnine uygun gibi görünen bu gazeli, şair mürettep divana dâhil etmek istememiş olmalıdır.

Ârif hakkında açık bir bilgi vermese de şairin Balıklı hamamına bitişik Keyhusrev Şah Camii’nin minaresi kapısında gördüğü bir tarih beytini nakleden Kütahyalı Evliyâ Çelebî’yi burada anmak gerekir. Şair, *Divan*’daki tek cami tarihi olan 5 beyitlik kıt’ada, Sâlih Mehmed Efendi’nin bir minare ve bir minber yaparak bu binayı mescitten camiye çevirdiğini anlatır. Evliyâ Çelebî de yapının küçüklüğünden hareketle bu “haremsiz” camii, eskiden “sâhibü’l-hayrâtın” zaviye olarak yaptığı, daha sonra mahallenin cami ihtiyacı oluşunca bir minare eklendiği tahminine yer verir ve minare kapısında tarih olmasını buna işaret sayar:

Zer ü zîver tekellüfdür diyüben dest-i gayb ‘Ārif

Yazar târiḥini bî-ḥall te’ālā şānuhū ekber (DTCF, 23a-b) (Evliyâ Çelebi 2011: 15)

Ârif’in yaşadığı dönemin Kütahya’sını ayrıntılı olarak tasvir eden Çelebî, şairin memduhlarından Osman Paşa-zâde Ahmed Paşa’nın konağında on gün kaldığını söyler. Yine Ârif’in Farsça bir tarih yazdığı Hıdırlık çeşmesi ve methiyeler yazdığı Yoncalı Ilcasını da *Seyahatnâme*’nin dokuzuncu cildinin ilk sayfalarından itibaren tarif eden Çelebî’nin minare

kapısında gördüğü bir beyitten başka Ârif'ten bahsetmemesi ilginçtir (2011: 9/12-18).

Bu veriler ışığında şairin kaynaklarda belirtilen 1068/1657 yılından sonra en az sekiz yıl daha yaşadığını ve 1076/1665'te sağ olduğunu söyleyebiliriz.

Ârif Divanı'nın Nüshaları

Ârif Divânı'nın bugüne kadar bilinen tek nüshası olan Süleymaniye Kütüphanesi Şeyh Murad Efendi (Murad Molla Kütüphanesi) Koleksiyonu 419/2 numaralı nüsha hakkında *İstanbul Kütüphaneleri Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu*'nda verilen bilgilere göre, eserde 1 besmele beyti, 79 gazel ve 1 tarih vardır (*Yazma Divanlar Kataloğu. II.1965: 374*). Bu nüshayı yayımlayan Bekir Çınar ise daha detaylı bir döküm vermekte ve şiirleri 1 Besmele beyti, 84 gazel, 1 kıt'a, 1 tarih ve 2 müfred olarak tespit etmektedir (Çınar 2014: 43). Nüshanın baş ve son kayıtları şu şekildedir:

Baş: *Bismillâhi 'r-rahmâni 'r-rahîm*

Ka'be-i makşûda reh-i müstakîm

Son: *Ṭarḥ-ı şî'r-i cedîd kerd 'Ârif*

Guft târiḥ âmed âb-ı Hızr (sene 1157)

Yazarın adı katalogda Visâlî-zâde Ârif Efendi olarak kayıtlıdır.⁵ 197x132 mm dış ve 153x89 yazı alanı boyutlarında olan eser, kaba Avrupa kağıdına 25b-46a yaprakları arasında ta'lik hat ile yazılmıştır. Yazı alanı çift sütun hâlinde ve 13 satırdır. Eser çeharkûşe meşin, deffeleri kâğıt kaplı sertablı, miklebli bir cilt içerisinde bulunmaktadır. Divan, ilk 23 yaprağında Nef'î'ye ait şiirlerin bulunduğu 116 yapraklık bir şiir mecmuası içerisinde yer almaktadır. Salih bin Muslî'nin kaleminden çıkan eser 1068/1657-58 yılında istinsah edilmiştir.

Bizim tespit ettiğimiz Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi Muzaffer Ozak-I Koleksiyonu 1313 numarada kayıtlı *Ârif Divanı* ise yine bahsi geçen besmele beyti ile başlamakta ve tahmîd içerikli iki beyitlik bir kıt'a ile devam etmektedir:

Baş: *Bismillâhi 'r-rahmâni 'r-rahîm*

⁵ Millî Kütüphane'nin dijital kütüphane kataloğunda şairin ismi "Visâlî-zâde Mehmed Arif Çelebî b. Mehmed Kütahyavî (öl. 1068/1657)" biçimindedir: dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/manuscripts/catalog/details/312820?SearchType=1 (erişim,01.04.2018).

Ka'be-i maḳṣūda reh-i müstaḳīm

Son: *Görenler didiler bir gönçe-i nev-ḥīz-i ma'nīdür*

Anuñcün ben daḥı anuñ didüm tārīhini "gönçe" (sene 1058)

Nesih hatla yazılmış mürettep nüsha 28a'da bitmektedir. Metnin sonunda 28b-29a yapraklarında üç gazel daha eklenmiştir. Bunların ikisi Ârif mahlaslıdır. Ta'lîk hat ile yazılı bu gazellerin başında "Ve lenâ li-muḥarririhî 'Ârif el-ḥaḳīr" ibaresi yazılıdır. Bu gazellerden ilki,

Ey şāh-ı iḳlīm-i cefā ḥālüm dige-gün eyledüñ

Ağyāre ḳıldıḳca vefā ḥālüm dige-gün eyledüñ (28b)

matla'ı ile başlar. İkinci gazel ise eserin son yaprağı olan 29a'da bulunmakta ve

Ḳadeḥ düşmez elinden dā'imā ol yār mestāne

Şarāb-ı nāz ile olmuş iken her bār mestāne

beyti ile başlamaktadır. Divan, deffeleri ebrulu kâğıt, kenarları çeharkûşe kahverengi meşin kaplı, yaldız zencirekli sertablî miklebli mukavva bir cilt içerisindedir. Kitabın zahriyesinden önceki bir yaprakta şairle ilgili *Sicill-i Osmani*'deki Ârif Mehmed Efendi maddesi kaydedilmiştir. Unvan sayfasındaki müzehheb serlevha pembe ve beyaz çiçek motifleriyle bezeli olup yazı alanı yaldız cetvelli, diğer yapraklarda cedveller mavi mürekkeplidir. Çift sütun olarak düzenlenen metin her sayfada 13 satırdır.

Aynı satır sayısında olan nüshalardan DTCTF nüshası 28 yaprak, MM nüshası toplam 21 yapraktır. DTCTF nüshasında 14 şiir yazı alanı kenarına ve eser sonuna yazılmıştır. Matla'larına göre bakıldığında DTCTF nüshasında bulunan toplam 14 gazel, 6 methiye içerikli şiir, 10 tarih, 1 kıt'a, 4 rubaî, 4 matla' beytin MM nüshasında bulunmadığı görülür. Konumuz olan ve DTCTF nüshasının 24a-26b yaprakları arasında yer alan şehrengizin de MM'de olmadığı yukarıda belirtilmişti. MM nüshasında bulunan 10 gazel ve 1 müfredin ise DTCTF nüshasında bulunmadığı görülüyor.

Bu durumda *Ârif Divanı*'nın nüshalarındaki toplam şiir sayısını şöyle tespit edebiliriz: 1 besmele beyti, 1 kıt'a, 97 gazel, 6 methiye içerikli kıt'a, 12 tarih kıt'ası, 4 rubaî, 2'si muamma toplam 5 matla' ve 52 beyitlik şehrengiz içerikli mesnevî.

Arif'in Şairliği

Divan'ındaki şiir türlerine bakıldığında Ârif'in meddâh bir şair olmadığını söyleyebiliriz. IV. Mehmed devri şairleri arasında sayılan Ârif'in padişah için yazdığı tek şiir, 6 beyitlik bir cülûs tarihidir (DTCF, 23a). Onun en uzun methiyesi Şeyhülislâm Bahâ'î için yazdığı 21 beyitlik şiirdir.

Zihî tab'-ı kerem kim feyz-bahş-ı lutf u ihsândur

Anuñçün dest-i cûduñ 'âleme hürşîd efsândur

matla'ı ile başlayan şiir, tac beyti ve dua bölümü ile bir kasîde sayılabilir. Şiirin arz-ı hâl bölümünde fahiye yapmadan söylediği şu beyit:

Beni tâb-ı teb ile şerm-i gam şöyle zebûñ itdi

Kelâma iktidârum yok vücûdum cümle lertzândur

ve divanın başında kaydettiği,

'Ârif yoğisa n'ola bizüm hîç kaşîdemüz

Mazmûn olur mı şimdi ki a'yân pesend ide

Biz nâ-murâduz eylemezüz gayrdan recâ

Minnet Hudâ'ya hamd u şenâ âl u Ahmed'e (DTCF, 1b)

kıt'ası onun bu husustaki müstağnî tavrını gösterir. Şeyhülislâma yazdığı methiyesinde görülen bu mahcubiyet de bu tavrın sonucudur. Şairin önemli memduhlarından biri Kütahyalı Osman Paşa-zâde Ahmed Paşa'dır (ö. 1103/1691) (*Sicil* 1308: 227-228) Ârif, Kütahya'nın imarında önemli bir yere sahip olan Ahmed Paşa'nın yaptırdığı kasır için methiye ve tarihler yazmıştır.⁶ Şairin Kütahya'nın önemli mesirelerinden Yoncalı için yazdığı methiye ise *Divan*'da şehrengizden sonra yer almaktadır (DTCF 27b-28a). Bu şiir içerik olarak şehrengiz metnine uygundur. Yine gazeller içerisinde yer alan Ilıca redifli gazeli (DTCF 21b, MM 45a) de bu gruba dahil edilebilir. Şairin divanında yer alan tarih ve methiyelerin çoğunun Kütahya ile ilgili olması, medrese tahsilinden sonra bu şehirden ayrılmadığı anlaşılan Ârif'in, şehrin tabii güzelliklerini divanında gazel biçiminde, "dilberlerini" ise şehrengizinde mesnevî formunda anlattığını gösterir.

Ârif'in toplam 97 gazelinde kimi ince hayallere rastlansa da döneminin büyük şairleri ile kıyaslanacak bir durumda olduğu söylenemez. 17. yüzyıl

⁶Methiye DTCF nüshası 26b'de derkenâr. 1075 tarihli kasır için tarih, 23b'de derkenar. Evliya Çelebi'nin *Seyâhatnâme*'sinde andığı ve on gün kaldığını söylediği kasır bu olmalıdır. (2011, 9:13-14).

Sebk-i Hindî şiirinin revaç bulduğu bir dönem olmasına rağmen onun şiirinde Sebk-i Hindî etkisine rastlanmaz. Şeyhülislâm Yahyâ'dan mülâzım olmuş bir medreseli olarak onun şiirinde Yahyâ, Bahâ'î gibi klasik üslûbu devam ettiren çağdaşı şairlerin etkisini aramak gerekir. Şairin methiyeler yazdığı, vefatına tarih düşürdüğü Şeyhülislâm Bahâ'î'nin yalnızca iki gazeline nazire yazdığı görülüyor. Bu gazellerden birini daha sonra *tezyîl* edip zemin şiiri yazan “şeyhülislâm”ı bizzat anmış olması iki şiirin benzerliğinin tesadüfi olmadığını gösteriyor. Bahâ'î'nin, kendi şiirinin taze bir zemin olduğunu belirtmesi Ârif'i nazîre söylemeye iten sebep olmalıdır. Zeylin sonradan eklendiğini düşünmemize sebep ise, gazeldeki “şeyhülislâm” ibaresinin geçtiği zeyl beyitlerinden dördünün MM nüshasında eksik olmasıdır:

Bahâ'î: *Hirāsân olmasa gülden dil-i nâ-şāduñ ey bülbül*
Neler eylerdi hāra āh-ı āteş-zāduñ ey bülbül (24. g.)(Uludağ
 1992: 84)

Ârif: *Nedendür tā bu deñli rüz u şeb feryāduñ ey bülbül*
Senüñ dīvān-ı gülden diñlenilmez dāduñ ey bülbül (DTCF,
17a)

Bahâ'î: *Çıkar gerd-i bela eflake inmezse başum hāke*
Göz açdurmaz felek bir dem dil-i mahzūn u gam-nāke

...

Bahāī bu zemīn-i tāzenüñ te'sir-i pür-şūri
Neşāt-ı tāze-bahş oldu semend-i tab'-ı çālāke (36. g., s. 96)

Ârif: *Düşüp eşk-i revānum 'aks-i dāğum ser-be-ser hāke*
Degüldür māh u encüm hākden naş itdüm eflake

...

Cenāb-ı Şeyhü'l-islām-ı zamān ol feyz-bahşā kim
Nigāh-ı lutfidur bā'is-i neşāt-ı tab'-ı derrāke (DTCF 19b,
 MM 44a)

Şairin, hocası Şeyhülislâm Yahyâ'nın gazellerine yazdığı nazîreler ise daha fazladır. Bunun sebebi elbette şairlerin gazel sayıları ile de ilgilidir.

Şeyhülislâm Bahâ'î'nin divançesindeki toplam 42 gazeline karşılık Şeyhülislâm Yahyâ'nın 430 gazeli vardır. Garip olan, şairin hocası Yahyâ'yı hiçbir surette anmamış olmasıdır. Şairin Yahyâ'ya nazîrelerinin tek tek karşılaştırılması bu makalenin sınırlarını aşacaktır.

Babası da bir şair olan Ârif'in ondan ne derece etkilendiğini şiirleri üzerinden anlama imkânımız bulunmuyor. Zira *Safâyî Tezkiresi*'ne göre mürettep divan sahibi olan Visâlî'nin divanı bugün için kayıptır. *Kâmûsu'l-A'lâm*'da muammaları ile meşhur olduğu söylenen Visâlî'nin (*Kâmûsu'l-A'lâm* 1306: 4687'den Tavşancıoğlu 2012: 76)ne kadar muammâ yazdığı bilinmez ancak, Ârif'in divanında c"be-ism-i Süleymân" başlıklı yalnızca bir muammâ vardır. Bir de "berây-ı hâtem" başlığıyla Şa'bân adlı biri için, mühür üstüne işlenmek üzere yazılmış bir beyit, o dönemde şairlere sipariş edilen işleri görmek açısından dikkate değerdir:

Berây-ı hâtem

Olursa zerre-veş ger lutf-ı Rahmân

Basa şevketle mühri mihr-i Şa'bân (DTCF 24a)

Mu'ammâ be-ism-i Süleymân

Şorsam ismin dir o baqqâl dil-bere

Dişlenen lîmünuñ altısı bire (DTCF 24a)

Burada şehrengiz türünün Osmanlı toplumunda karşılık geldiği anlamı birkaç cümle ile yorumlayarak Ârif'in *Kütahya Şehrengizi*'ne geçebiliriz. Bütün önemli ticaret ve kültür merkezlerinde karşımıza çıkan bu edebî türün bizce, öncelikle eğitilmiş "yüksek zümre" şairi ile halk arasında bir köprü vazifesi görmektedir. Kasidede, gazelde san'at zevki ve eğitim seviyesi yüksek devlet makamına hitap eden şair, genelde mesnevî biçiminde yazdığı eserleriyle, içinden çıktığı ve aslında beraber yaşadığı halk kesimine yönelir ve onların anlayış seviyesine uygun eğlenceli bir dil kullanmaya dikkat eder. Vezninden, kelime kadrosuna mesnevînin dili genelde sadedir. Şehrengiz türü mesnevîlere gelince bu türün genellikle esnaf kesiminden kişileri konu alması, şairin şehrin esnafı içerisindeki konumunu ve ilişkilerini gösterir. Bizce tıpkı yukarıda görüldüğü gibi kişilerin isteği doğrultusunda, mühür üzerine kazınacak şekilde isme uygun beyitler yazan şair, şehrengizlerde de genelde arasta esnafının isteklerini yerine getirmekte ve genç esnaf çıkarlarına lâtife amaçlı güzellmeler yapmaktadır.

Kütahya Şehrengizi

Ârif'in *Kütahya Şehrengizi* Kütahya hakkında bilinen tek şehrengizdir. Yukarıda izah edildiği gibi Kütahya'nın Ilıca, Hıdırlık, Yoncalı gibi mesirelerini ve şehrin ileri gelenlerinin yaptırdığı konak, cami, çeşme gibi yapıları kıt'a, gazel ve tarihlerle anlatan şair "şehir içinde olan cevânânım" vasfını da mesnevî biçiminde anlatmıştır.

Genelde şehrengiz türündeki eserlerde görülen, *münâcât* (Allah'a yakarış ve af dileme), *sebeb-i te'lîf* (yazılış sebebi) yahut *hâtîme* (bitiş) bölümleri bulunmayan *Kütahya Şehrengizi*'nde şair, manzum halk hikâyelerindeki yaygın bir ifade kalıbıyla söze başlar ve ilk beyitte şeker sözlü papağana seslenir:

Söyle ey tûti-i şeker-güftâr /Sebze-zâr-ı sühanda zâr u nizâr

Papağan istiaresiyle aslında kendi şairlik kudretine hitap eden şair bir anlamda *sebeb-i te'lîf* niteliğindeki ilk altı beyitte papağandan, kendini okutacak letafette bir söz (şiir) söylemesini ister. Bu, öyle bir söz ki, onu duyan âşıkler raks ederek tekrar etmeli, her mısraı bir güzelin boyu gibi nazik, gönül alıcı mânâlarıyla sevgilinin göz süzüşündeki incelikleri açıklayan, sevgili övgüsündeki ifadeleriyle, Hz. Yusuf'u kıskandıracak güzellikte olmalıdır. Sözün bu üstün niteliklerini saydıktan sonra okuyucu/dinleyicinin dikkatini bir soru ile, anlatacağı konuya yönlendiren şair "kısacası nasıl bir söz, eğer istersen sana özelliklerini anlatayım" diyerek *tahallüseder*(girizgâh yapar) ve şehirdeki güzelleri birer birer tarif edeceğini söyleyerek konuya girer.

Baştaki bu giriş kısmı 8 beyitlik bir gazel yapısında olup şehrengizin asıl konusu⁴⁴ beyitlik mesnevî biçiminde ele alınmıştır. Toplam 12 "dilber" in anlatıldığı eserde kişiler genellikle, adları, aile adları ve meslek adları ile ilgili kelime ve kavramların tenasübü içerisinde tasvir edilirler. Dilber vasfında yazılmış bütün şehrengizlerde görülen bu üslûp şaire telmih, tenâsüb, teşbih, istiâregibi sanatlarla çizdiği tasviri süsleme imkânı sağlar.

Metinde "dil-ber" olarak nitelenen güzellerin adları sırasıyla şöyledir: İbrâhîm, Alî, Abdî-zâde Süleymân, Poyraz-zâde, Derzibaş'oglu, Hisârî Ömer, Zeynel, Şâh Abbâs, Ahırbasanlı, Takyeci-zâde, Muslî-zâde Süleymân ve Ca'fer.

Tasvirler arası geçişte "biri" kalıp sözünden yararlanılan metinde dilberler için tercih edilen beyit sayısı eşit değildir. İlk sırada⁵ beyitle tasvir edilen İbrâhîm'den sonraki sekiz kişi 3'er beyitte, Takyeci-zâde ile Cafer 4'er beyitte ve Muslî-zâde Süleymân 6 beyitte anlatılmıştır.

Genelde tasvir edilen güzellerin mesleklerinin belirtilmediği bu şehrengizde söz konusu edilen tek meslek terziylik. Derzibaşoğlu (24-26. by.), Ahırbasanlı Derzi-peser (36-38. by.) ve Takyeci-zâde (39-42. by.) adlı üç dilber terziylik mesleği ile ilgili kelimelerle tasvir edilmişlerdir. Örnek olarak üç beyitte anlatılan Ahırbasanlı'nın terzi çocuğu olduğu, naz elbisesini (câme-i nâz) kesmek, makas (gâz), endâze, iğne (sûzen) ve iplik (târ) kelimelerinin tenasübü içerisinde anlatılır:

Biri Ahırbaşanlı derzi-peser /Câme-i nâz-ı gayrı hep o keser

Beñzer ebrûları açık gâze /Kâküli oldu aña endâze

Sûzenidür elinde müjgânı /Dizdi hep târ-ı zülfe yârânı

Anlatılan dilberlerin bedesten esnafı olduğu da şu beyitlerden anlaşılmalıdır:

Gelmesün tâbişile dükkâna /Meded âteş düşer bezaztâna (26. by.)

Aña Zeynel-peser dinilse deger /Virdi ârâstaya zînet ü fer (32. by.)

İbrâhim, Süleymân, Alî ve Câfer adlarının tasvirinde büyük oranda *telmihten* yararlanılmış ve Hz. İbrahim, Hz. Süleyman, Hz. Ali ve Câfer-i Sâdık gibi din büyüklerinin çeşitli özellikleri hatırlatılmıştır. Örneğin İbrahim tasvir edilirken, onun dudakları kapalı goncaya ve yanakları açılmış güle benzetilmiş ve bu tezat ile Hz. İbrahim'in ateşi gül bahçesine çevirmesi mucizesi arasında ilgi kurulmuştur.

Gönçe-lebdür velî şüküfte-'izâr /Gösterür âteş içre ol gülzâr (12. by.)

Yine Hz. İbrahim'in putları kırması hadisesine *telmihten*, put gibi güzellerin İbrahim'in uğrunda kırılmaları (helâk olmaları) biçiminde kelimelerin tevriyeli kullanımıyla sağlanmıştır:

Cümle bütler anuñ şikestesidür /Deyr-i hüsn içre cümle hastesidür (13. by)

Ona kavuşmaya lâyük olsa yoluna kurban olacağını söyleyen şair böylece Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'i kurban etmesi hadisesini de *telmihten* etmiş olur.

Üç beyitte anlatılan Ali adındaki dilber de yine Hz. Ali'ye ait üç unsurun *telmihi* ile tasvir edilir. Ali'nin gamzeleri Hz. Ali'nin kılıcı Zülfekâr'ı andırır. Divan şairlerinin, "esb-i nâz", "kümeyt-i nâz" gibi terkiplerle somutlaştırdıkları naz kavramı ise burada "Düldül-i nâz" olarak karşımıza çıkar. Son beyitte dilberin bakışları da Hz. Ali'nin en belirgin vasfı olan "şecaat" ile anlatılır:

Biri dil-berler içre nāmı 'Alī /Zü'l-feķār oldı aña ğamzeleri

Düldül-i nāzıma olıncasivār /Cilve-ġāhın ider o şıvenzār

Her nigāhı anuñ şecā'at ile /Söyleşilmez meded ol āfet ile

Dilberin ismi Süleyman olunca akla sihir ve Hz. Süleyman'ın emrindeki cinlerin bir göz yumup açma süresinde Belkıs'ın tahtını getirmesi ile onun kral peygamber olarak cinleri, hayvan ve insanları emri altına alması(teshîr etmesi) hatırlanır. (18-20. ve 48. by.)Cafer adındaki dilber ise vefası ve sözüne sadakati ile Ca'fer-i Sâdik'ı hatırlatır.

Şehrengizler, bir şehrin güzelliklerini ve güzellerini tasvir eden metinler olduğundan genellikle tasvire konu olan kişiler (mahbûb/dilber), kaş, göz, bakış, dudak, ben, yanak, boy, bel gibi klasik şiirin ideal güzellik anlayışında öne çıkan unsurları, tasvirin temel ögesi olan teşbih yoluyla kılıç, gonca, la'l, gül, gülzâr, servi, kıl gibi benzetmelikler (*müşebbehün bihler*) ile anlatılmıştır. Ârif'in *Kütahya Şehrengizi*'nde de aynı unsurların benzer biçimlerde kullanıldığı görülür. Güzellerin her birini "dil-ber-i dil-efrûz" (gönül aydınlatan dilber) ve "âteş-i hüsn ile cihân-sûz" (güzellik ateşiyle dünyayı kaspı kavuran) olarak niteleyen şair, onların fiziksel özelliklerini, klâsik şiirin ideal güzellik anlayışı çerçevesinde, yukarıda sıralanan benzetmeliklere başvurarak verir ve onların kişilik özelliklerini denâz (11. by.), şîve (18. by.), şecâat (17. by.), şuhluk (21. by.), kızgınlık (tâbiş) (26. by.), mahcubiyet (29. by.), iffet (pâk-dâmenlik) (43. by.), akıllılık (kemâl-i mağz) (45. by.), ketumluk (45. by.), sadâkat (50. by.), yumuşak huyluluk (mülâyimlik)(51. by) ve vefâ (52. by.) gibi hâl ve tavırlarını vurgulayarak da över.

Sonuç

Kütahyalı Ârif, bir mürettep divanı ve bir şehrengîzi ile XVII. yüzyılın taşrada unutulmuş şairlerinden biridir. O medrese eğitimi tamamlamış ve Şeyhülislâm Yahyâ gibi önemli bir ilim adamı ve güçlü bir şairden mülâzım olarak İstanbul'dan ayrıldıktan sonra babasının görevi gereği yerleştiği Kütahya'da adeta inzivaya çekilmiş gibidir. Bazı kaynaklar birkaç şehirde kadılık yaptığını belirtse de onun şiirinde Kütahya ve havalisi dışında bir yerin izine rastlanmaz. Ârif Efendi o derece unutulmuştur ki çağdaşı tezkireciler onun bir divanı olduğunu bile fark etmemişlerdir. Onu anlatan ilk tezkirelerde bir şehrengizi bulunduğu kaydedilip örnek beyitler aktarılmışsa da sonraki kaynaklar onun şehrengizini de divanı gibi yok saymış ve gördükleri ona ait tek divan nüshasını Bursalı Ârif Ağa adlı başka bir şaire mal etmişlerdir.

Bu çalışmayla ilk defa olarak *Ârif Divanı*'nın ikinci ve büyük bir ihtimalle müellif kontrolünden geçmiş, şiir tür ve sayısı bakımından daha geniş nüshası tanıtılmış ve bu nüshada yer alan kayıp *Kütahya Şehrengizi* ortaya çıkarılmış oluyor.

Türk edebiyatındaki pek çok şehrengiz ile benzer yapıda olan Ârif'in şehrengizinin metin bakımından diğerlerinden hayli kısa olduğu söylenebilir. Zira çoğu şehrengizde bulunan *münâcât*, *sebeb-i te'lîf* ve *hâtîme* bölümlerinin yer almadığı bu eserde baştaki 8 beyitlik gazel formunda girişin ardından şehirdeki 12 dilberin tasvirine yer verilmiştir. Toplamda 52 beyitten oluşan eser, Kütahya'yı konu alan tek şehrengiz olması bakımından önemlidir. Her ne kadar *Şehr-engîz-i Kûtâhiye* başlıklı metin bu kadarküçükse de şairin divanındaki Kütahya'nın çeşitli mekânlarını konu alan şiirlerin de bu eseri tamamladığı söylenebilir.

(24a) Şehr-engîz-i Kûtâhiye

Fe'ilatün mefâ'ilün fe'ilün

1 *Söyle ey fütî-i şeker-güftâr*
Sebzezâr-ı sühanda zâr u nizâr

Bir sühân kim kemâl-i luftından
Okuda kendi kendüyi nâ-çâr

Bir sühân kim işitseler 'uşşâk
Rağş idüp eyleye anı tekrâr

Bir sühân nâzükâne mışrâ'ı
Şanki bir kâmet-i kıyâmet-bâr

5 *Bir sühan dil-firīb mazmūnı*
Nükte-āmūz-ı lutf-ı gamze-i yār
 (24b)

Bir sühan midhat-i dil-ārādan
Oldı ebyātı reşk-i Yūsuf-i zār

Ne sühan mā-ḥaşal mezāyāsın
Ger dilerseñ saña idem iş'ār

Şehr içinde olan cevānānuñ
Vaşf ider her birini 'Arif-i zār

*

Evvelā dil-ber-i dil-efrūzuñ
Āteş-i ḥüsniye cihān-sūzuñ

10 *Birinüñ ismi oldı İbrāhīm*
Fitne mihmān-ı çeşmi nāz muḳīm

Milket-i ḥüsn içinde mişli 'adīm
Vaşf olunmaz nedür bu nāz u na'īm

Gönçe-lebdür velī şüküfte-'izār
Gösterür āteş içre ol gülzār

Cümle bütler anuñ şikestesidür
Deyr-i ḥüsn içre cümle ḥastesidür

Vaşlına olayıdum erzānī
Oluridüm yolunda urbānı

- 15 *Biridil*-berler içre nāmı 'Alī
Zü'l-feār oldu aña amzeleri

Düldül-i nāzına olıncasüvār
Cilve-āhın ider o şīvenzār
(25a)
Her nigāhı anuñ şecā'at ile
Söyleşilmez meded ol āfet ile

Biridil-berler içre sāhirdür
Şan'at-ı şīvede o māhirdür

Ādemi bir nıgehle bende ider
Sen niyāz eyleseñ o ande ider

- 20 'Abdī-zāde o şāh-ı devrānuñ
uliyum ya'nī kim Süleymān'ıñ

Biri bir şūh-ı mübtelā-düşmen
Şanki bir onedür şabā-düşmen

Kim görürse o serv-reftārı
Cān u dilden olur hevā-dārı

Zülfine şifte[dür] nesīm u şabā
N'ola **Poyrāz-zāde** dinse añā

Biridil-berler içre āfetdür
Kāmeti āfet-i kıyāmetdür

25 **Derzibaş'oğlı**dur o meh-pāre
Çatan olur işinden āvāre

Gelmesün tābişile dükkāna
Meded āteş düşer bezāztāna⁷
(25b)

Biridil-berler içre fitne-sıpeh
Olmaz anuñ gibi Celālī-nigeh

Hūblar pīş-rev-i nefervārı
Kāl'a-i hūsnūñ oldı dizdārı

Eylemiş ellerin nigāha siper
Kātı maħcūbdur **Hışārī 'Ömer**

30 *Biridil-berler* içre meh-rūdur
Uğrun uğrun baķar bir āhūdur

Sürhden noķtadur dehānı anuñ
Kıl kalem kārıdur miyānı anuñ

⁷ Halk ağzında “bedesten” olarak kullanılan “bezzāzistān” vezin gereği bezāztān biçiminde yazılmıştır.

Aña **Zeynel-peser**⁸ dinilse deger
Virdi ārāstaya zīnet ü fer

Biri bir dil-ber-i dil-ārādur
Millet-i hüsn içinde yek-tādur

Dil-ber-i bī-amānidur hüsnüñ
Ġamzesi qahramānidur hüsnüñ

35 Bende itmiş o ser-be-ser nāsı
Severin ben de **Şāh 'Abbās'**ı

*Biri***Ahırbaşanlı derzi-peser**
Cāme-i nāz-ı ğayrı hep o keser
(26a)
Beñzer ebrūları açık ğāze
Kāküli oldu aña endāze

Sūzenidür elinde müjgānı
Dizdi hep tār-ı zülfe yārānı

⁸ Beytin anlamı düşünülduğünde ibare “Zeynü'l-beşer” olmalı. Ancak aslı Arapça terkipli iken Türkçede kısaltılarak kullanılan Abdül (Abdü'l-kadir), Veysel (Üveys el-Karenî) isimleri gibi Zeynü'l-âbidîn'den Zeynel kelimesi de metinde muzaf olan isimle “el-” takısının kaynaşması sonucu زینل biçiminde yazılmıştır. “Zeyn” kelimesinin Arapça terkipli yapısına aykırı olarak Farsça “peser” kelimesi ile birleştirilmesi, bir sonraki isimde görülen “derzi-peser”de olduğu gibi “Zeynel oğlu” anlamında şairin bir tasarrufu olabileceği gibi, istinsah hatası da olabilir.

Biridil-berlerüñ ser-efrâzı
Dir gören 'aşruñ oldı mümtâzı

40 Kâmeti şanki serv-i bālâdur
Hüb-rûlar içinde ra'nâdur

Taқыeci-zâdedür o meh-veşe nâm
Taқыe-püşı felekde bedr-i tamâm

Beni vaşf eyledüñ diyü bu kadar
Bilmezem kim baña ne taқыe diker

Biri bir serv-ğad perî-rûdur
Pâk-dâmen durur melek-ğûdur

Şûğdur her ne dinse kâbildür
Her sözi şanki sihr-i Bâbil'dür

45 Söylemez ol kemâl-i mağzından
Çıkamaz tengdür söz ağızından

Şöhreti **Muşli-zâdedür** anuñ
Şehr içinde o mâh-i tâbânuñ

Kâr-ı Süleymân'a rāğıb olsa ne ğam
Baş açık 'aşığı kamu 'âlem

Şimdi 'aşruñ odur **Süleymān**'ı

N'ola teşhîr iderse hûbānı

(26b)

Biridil-berler içre 'āşıkā rām

Vuşlat olsağ deyü ider ibrām

50 Va'deye yok hılāfı şan 'āşık

Yiridür dinse **Ca'fer**-i Şādık

Dil-ber ammā kātı mülāyimdür

Şanasın kendi vaşl-ı dāyimdür

52 Va'de itmeksizin vefāsın ider

Kim severse anuñ şafāsın ider

Yoncalı Medhiyesi (27b-28a)

fā'ilātün fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün

Rākım-ı tab'um dutar destinde kilik-i zīveri

Yine medh itmek diler bir cāy-ı hurrem-güsteri

Bir maqām-ı dil-güşā kim cür'a-i evşāfını

Kim ki nüş itse olur tā haşre dek gamdan berī

Özge deşt-i cān-fezā kim uğrasa ger murğ-ı gam

Hūşe-çīn-i nedm oluban dōke hep bāl u peri

Çeşmesâr olmuş anuñ her cānibi cennet-mişāl
Huşk-leb-i hayrān iderdi görse āb-ı kevşeri

- 5 Şol kadar āb u hevāsı hūbdur ol menzilüñ
Söyledür lāli dağı hem yürüdür şanavberi

Hāki dirseñ cevher-i nā-yābdur girmez ele
Sengi dirseñ hep şikest eyledi kadr-i gevheri

Nice tahrīr ideyüm evşāfını görseydi ger
Eylemekde medhini ‘āciz kalaydı Enverī

Görseyidi anı ger Nef‘ī-i üstād-ı sūhan
Vālih ü dem-beste eylerdi anı hem Sencer’i

Yoncalı dirler aña bir özge ‘işret-gāhdur
Anda şehrüñ cem’ olur ‘uşşākı vü dil-berleri

- 10 Bir ‘aceb havz-ı muşaffā var o cāy-ı ‘ālīde
Āftāb lerzān olur üstine meh reşk-āveri

Şol kadar şāf u mücellādur ki ger sāye-figen
Olsaydı gösterürdi cümleten perrīleri

Nāz ma‘zül ‘işve yok ‘uşşāk bī-bākāne hep
Sāde pehlüya çekerler her biri peykerleri

- 13 Yoncalı kim bıkır-i pākīze perīdür 'Ârifî
Öyle bir maḥbūbenūñ lāyıkdur ola genc eri

Ilıca Gazeli (DTCF 21a, MM 45a)

fe'ılātün fe'ılātün fe'ılātün fe'ilün

Merḥabā ey şeref-i ḥikmet-i Loḫmān Ilıca
Ḥabbezā āb-ı ruḥ-ı çeşme-i ḥayvān Ilıca

Bir 'aceb feyz-i Ḥudā var ki senūñ zātuñda
Aduñ añılsa gelür mürdelere cān Ilıca

Mürveş cem' oluban 'ālem ayağına aḫar
Ġālibā buldı gibi mühr-i Süleymān Ilıca

O daḫı bencileyin 'āşık-ı üftāde gibi
Gözlerinden aḫıdur yaşını her ān Ilıca

- 5 Bir cefā-kāra göñül virmese hıç olmazıdı
Āteş-i 'ışık ile süzende vü giryān Ilıca

Şoyuban 'āşıkı ma'şūk ile vuşlat-dih ider
Yine hem-meşreb-i 'ālem yine yārān Ilıca*

* Bu beyit DTCF'de yoktur.

- 7 Her perî-peykeri ‘Ârif çekerem sîneye ben
Hamdüli’llâh ki beni eyledi der-bân Ilıca

KAYNAKÇA

- AKKUŞ, Metin (1987). *Türk Edebiyatında Şehr-engizler ve Bursa Şehr-engizleri*. Erzurum: Atatürk Ü. SBE. YL Tezi.
- ALTUN, Kudret (1997). *Tezkire-i Mucib İnceleme-Tenkidli Metin-Dizin-Sözlük*. Ankara: AKM Başkanlığı Yayınları.
- ÇAPAN, Pervin (1999). *Mustafa Safâyî Efendi Tezkire-i Safâyî (Nuhbetü'l-Âsâr min Fevâidil-Eşâr) İnceleme-Metin-İndeks*. Ankara: AKM Başkanlığı Yayınları.
- ÇETİNKAYA, Ülkü (2014). “Bir Kadın Şehrengizi: Azîzî’nin İstanbul Şehrengizi”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54: 229-68.
- ÇINAR, Bekir (2014). *Visâlizade Ârif ve Dîvânı*. Niğde: Kesit.
- ÇİPAN, Mustafa (1992). “Belîğ İsmail”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 5: 415-416.
- DONUK, Suat (2016). *Türk Edebiyatında Vefeyatname ve İsmail Belîğ’in Güldeste-i Riyaz-ı İrfan’ı*. Gece Kitaplığı.
- ERDOĞAN, Mustafa (2009). “Divan Şiirinde Ortak Mahlas Sorunu ve Kabulî örneği”. *Erdem*. S.53: 55-81.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî (2011). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 9. Kitap. (haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff). İstanbul: YKY.
- GÖK, Taner (2015). “Beyânî’nin Sinop Şehrengizi”, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 10/8 Spring: 1107-1136.
- GÖK, Taner (2016). “Fakîrî’nin İstanbul Şehrengizi”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 21: 233-282.
- GÖK, Taner (2017). “On Altıncı Asırda Bir Şehir Övgüsü: Budin”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 23: 119-131.

GÜLER, Kadir (1996). "XIX. Asır Şuarasından Arifi ve Pesendî'nin Kütahya Methiyeleri". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Cilt 1. Sayı 7: 279-285.

GÜZEL Bilal (2012). *Kemiksiz-zâde Safvet Mustafa ve "Nuhbetü'l-Âsâr Min Ferâidi'l-Eş'âr" İsimli Şair Tezkiresi*. Ankara: Gazi Üniversitesi SBE. YL. Tezi.

İsmail Belîğ (1985). *Nuhbetü'l-Âsâr li-Zeyli Zübdeti'l-Eş'âr*. (haz. Abdulkerim Abdulkadiroğlu). Ankara: Gazi Ü. Yay.

İstanbul Kütüphaneleri Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu. C. II. (haz. Komisyon) İstanbul: MEB Yay.

KARACASU, Barış (2007). "Türk Edebiyatında Şehr-engizler" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* V /10. 259-313.

KARAİSMAİLOĞLU, Adnan (2001). "Türk ve Fars Edebiyatlarında Şehr-engizler." *Klasik Dönem Türk Şiiri İncelemeleri*. Ankara: Akçağ: 139-146.

KAYA, Bayram Ali (2010). "Şehrengiz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 38.

LEVEND, Agâh Sırrı (1958). *Türk Edebiyatında Şehr-engizler ve Şehr-engizlerde İstanbul*. İstanbul: İstanbul Enstitüsü.

Mehmed Süreyyâ (1308). *Sicill-i Osmânî yahud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmaniye*. I. İstanbul: Matbaa-i Âmire: 227-228.

Müstakim-zâde Süleyman Sa'deddin (2000). *Mecelletü'n-Nisâb fi'n-Nisebi ve'l-Künâ ve'l-Elkâb*. Tıpkıbasım. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: vr 307b.

ÖZTÜRK, Murat (2014), "Maksadî'nin Yenice ve İştîp (İştîb) Şehrengizleri". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(25): 51-80.

Şemseddin Samî (1306). *Kâmûsu'l-A'lâm*, C. 6. İstanbul: Mihran Matbaası: 4687.

Şeyhî Mehmed Efendi (1989). *Şakâik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri-Vekâyiü'l Fudalâ*, I. (haz. A. Özcan). İstanbul: Çağrı Yay.

TAVŞANCIOĞLU, Ali (2012). *Niğdeli Dîvân Şairleri*. Yozgat: Kün Yayıncılık.

TIĞLI, Fatih (2007). “Klâsik Türk Edebiyatında Şehrengiz Çalışmaları Hakkında Bibliyografya Denemesi” *Turkish Studies International Periodical For the Languages. Literature and History of Turkish or Turkic* 2/4 Fall 2007: 763-70.

TUMAN, Mehmed Nâil (2011). *Tuhfe-i Nâilî Dîvân Şâirlerinin Muhtasar Biyografileri, I-II.* (haz. Cemal Kurnaz- Mustafa Tatçı). Ankara: Bizim Büro Yayınları.

TURAN, Lokman (2011). “Defterdâr-zâde Ahmed Cemâlî'nin Siroz Şehrengîzi”. *Osmanlı Araştırmaları, The Journal Of Ottoman Studies*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Kütüphanesi. İslam Araştırmaları Merkezi, XXXVII: 49-76.

ULUDAĞ, Erdoğan (1992). *Şeyhülislam Bahayî Divanı: İnceleme - karşılaştırmalı metin.* Erzurum: Atatürk Ü. SBE. Yayınlanmamış YL Tezi.

YILMAZ, Kâşif (2001). *Güftî ve Teşrifâtı'ş-Şu'arâsı.* Ankara: AKM Başkanlığı Yayınları.

ZAVOTÇU, Gencay (1993). *Rıza Tezkiresi İnceleme-Metin.* Erzurum: Atatürk Ü. SBE. YL. Tezi.